

Martina IREINOVÁ
Hana KONEČNÁ
Brno

Práce českých dialektologů včera, dnes a zítra¹

Klíčová slova: lingvistika, dialektologie, česká nářečí, Český jazykový atlas
Keywords: linguistic, dialectology, Czech dialects, Czech Linguistic Atlas

Abstract

Koncem roku 2011 vyšel šestý svazek *Českého jazykového atlasu – Dodatky*. Pět dílů *Českého jazykového atlasu* bylo vydáno v letech 1992–2005. Přípravovali je pracovníci pražského a brněnského dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR. Atlas podává všestranný a prohloubený pohled na územní rozrůznění českých nářečí a běžné mluvy, postihuje hlavní tendence jejich vývoje a představuje tak významný soubor údajů ke studiu českého národního jazyka. V současnosti se připravuje jeho elektronická podoba. Materiál nashromážděný výzkumem pro ČJA bude jedním ze zdrojů pro vznikající *Slovník nářečí českého jazyka*.

At the end of 2011, the sixth volume of the Czech Linguistic Atlas – Supplements appeared. Five volumes of the Czech Linguistic Atlas were published between 1992–2005. It was created by the workers of the Departments of Dialectology of the Institute of the Czech Language in Prague and Brno. The *Atlas* gives a comprehensive and in-depth view of the territorial diversity of Czech dialects and of common speech, covers the main tendencies of their development and in this way it represents an important set of data for the study of the Czech national language. Currently, its electronic version is being prepared. The material collected for the Czech Linguistic Atlas will be one of the sources for the future *Dictionary of Czech dialects*.

Koncem roku 2011 vyšel šestý svazek *Českého jazykového atlasu – Dodatky*. Završilo se tak unikátní jazykovězeměpisné dílo před-

¹ Text tohoto příspěvku vznikl na základě řešení grantového projektu č. P406/11/1786 *Slovník nářečí českého jazyka*.

stavující první úplný obraz územního rozrůznění českého národního jazyka.

Soustavnému výzkumu pro *Český jazykový atlas* (dále ČJA 1992–2011) předcházely práce dialektologů datující se od 40. let 20. století. K nim patřilo zejména vydání *Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů* v roce 1943 (rozšířená verze je z roku 1951) a vypracování souboru 13 oblastních dotazníků (podrobněji srov. Vážný 1955, s. 162–163; Kloferová 2007, s. 357–358). Výzkum podle těchto dotazníků probíhal formou korespondenční ankety. Dotazníky vyplňovali neškolení dopisovatelé (nejčastěji učitelé) téměř ve všech obcích, v nichž se nacházela škola. Takto shromážděný bohatý materiál byl utříděn, geograficky zpracován a stal se jedním z východisek (spolu s osobními zkušenostmi dialektologů získanými při ověřovacích nářečních výzkumech v terénu, srov. Voráč-Racková 1968) pro sestavení *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (1964–1965).

Podle tohoto *Dotazníku* realizovali pražští a brněnští dialektologové v 60. a 70. letech přímý terénní výzkum na celém území českého národního jazyka. *Dotazník* byl sestaven tak, aby v něm byly vyváženě zastoupeny všechny jazykové plány; byl uspořádan do dvou oddílů. Oddíl A je zaměřen zejména na jevy diferencující se lexikálně a slovtvorně a je seřazen podle věcněvýznamových souvislostí; v oddíle B byly soustředěny jevy gramatické a syntaktické. V širší verzi, která se vyplňovala v bodech tzv. opěrné sítě (viz dále), obsahuje dotazník 2 649 položek, pro výzkum v ostatních bodech sítě bylo určeno v Čechách 1 961 položek, na Moravě a ve Slezsku 2 219 položek.

Pro výzkum mluvy ve městech byl dodatečně navíc vypracován zvláštní lexikální dotazník o 139 položkách zaměřený na realie spojené s městským životem (zjišťoval se např. pojmenování pro otoman, tramvaj, rohový dům); část dotazů byla určena pouze mládeži s cílem zachytit slangové výrazy ze studentského prostředí (sledovala se označení pro žvýkačku, školní předmět český jazyk, sestru aj.).

Výzkum byl realizován v letech 1964–1972 ve 420 venkovských obcích (223 v Čechách, 197 na Moravě a ve Slezsku). Součástí této

sítě je i 5 vesnic ležících v dnešním Polsku, a to dvě ze starého českého osídlení v Kladsku (Słone a Jakubowice) a tři z bývalého opavského Slezska (Branice, Wielkie Pietrowice, Chrzanowice). Všechny tyto lokality tvoří tzv. základní (hustou) síť. Tzv. opěrnou (řídhou) síť pak představuje 107 obcí rozložených po celém jazykovém území (viz obr. Pomocná orientační mapa). Každá obec reprezentuje v atlase i mluvu svého okolí. Hustota sítě není na celém území stejná. V méně příznakových oblastech je síť řidší (např. ve středu Čech), tam, kde se nářečí více diferencuje, je vzdálenost mezi lokalitami menší (např. na Chodsku, ve Slezsku). Rozhodujícími kritérii pro sestavování sítě venkovských obcí byl jejich charakter: jednalo se o menší, ve středověku založené obce se starousedlým zemědělským obyvatelstvem a ležící mimo hlavní komunikace.

Na výzkum ve venkovských lokalitách navazoval v letech 1973–1976 výzkum ve městech. Pro tento účel byla vytvořena síť 57 bodů (rozsahem je to zhruba osmina bodů venkovských) reprezentujících 37 měst vnitrozemských (18 v Čechách, 19 na Moravě a ve Slezsku) a 20 pohraničních (12 v Čechách, 8 na Moravě a ve Slezsku). Jádrem této sítě jsou města střední velikosti (např. Příbram, Třebíč). Pro zachování rovnoměrného rozložení sítě sem byly zařazeny i lokality menší (např. Slavonice, Železná Ruda), dále pak i krajská města (včetně hlavního města Prahy).

Nářečí se též zkoumala ve vybraných vesnicích se starší českou kolonizací v Polsku, bývalé Jugoslávii a v Rumunsku. V Polsku byl výzkum proveden v obci Gęsiniec, v dnešním Chorvatsku v lokalitách Ivanovo Selo, Veliki Zdenci, Doljani a Bjeliševac, v dnešní Bosně a Hercegovině v Nové Vsi, v oblasti srbského Banátu v obcích Kruščica a Veliko Središte a v rumunském Banátu v lokalitách Sfânta Elena, Gârnic, Șumița, Peregu Mare, Clopodia.

O šíři terénního výzkumu svědčí velký počet nářečních mluvčích, kteří byli do projektu zapojeni. V každé obci se pracovalo s několika hlavními informátory, řada dotazníkových položek však byla ověřena u dalších (vedlejších) zkoumaných osob. Výzkumu na venkově se zúčastnilo celkem 4 364 informátorů (2202 hlavních, 2162 vedlej-

ších). Jednalo se převážně o 65–75leté starousedlíky, protože cílem výzkumu bylo vysledování nejstaršího zjistitelného stavu nářečí v dané lokalitě. Ve městech však šlo o zachycení běžného nivelizovaného městského úzu, tomuto specifiku byl přizpůsoben i výběr mluvčích. Zatímco ve vnitrozemských městech se zkoumalo jak u 65–75letých příslušníků staré generace, tak u 14–15leté mládeže, v pohraničních městech se sledovala jen mluva příslušníků mladé generace, protože vzhledem k poválečnému osídlování zde žilo obyvatelstvo nářečně různorodé. Celkem se do výzkumu ve městech zapojilo 1 032 informátorů (365 ze starší generace, 667 z mladé generace).

Výzkum prováděli výhradně školení explorátoři, různou měrou se na něm podílelo za celou dobu zhruba třicet pracovníků z pražského a brněnského dialektologického oddělení akademického Ústavu pro jazyk český. Práce v Čechách probíhaly pod vedením J. Voráče, na Moravě a ve Slezsku výzkum koordinoval J. Balhar². O průběhu prací informovali mimo jiné A. Rubín (1973) a J. Jančák (1977).

ČJA 1–5 obsahuje celkem 1 558 map a 1 578 komentářů. První tři svazky ČJA jsou věnovány lexikální zásobě z významových okruhů člověk, místní a domácí prostředí (svazek 1), zahrada a sad, živočišstvo, les a rostlinstvo, krajina, čas a počasí, vesnice dříve a nyní, zábavy a zvyky (svazek 2), hospodářská usedlost, polní práce, zemědělské nářadí a nástroje, dobytek a drůbež (svazek 3). Čtvrtý svazek je věnován územním diferencím morfologických forem všech ohebných slov. Pátý svazek obsahuje několik částí: jádro tvoří kapitola o vybraných jevech hláskoslovných, zpracovány byly též jevy syntaktické a tvoření adverbií, další část představuje výsledky z doplňkového výzkumu ve městech, poslední část přináší mapy svazků izoglos excerpovaných z celého ČJA.

Závěrečný svazek *Dodatky* zpřístupňuje ČJA jako celek. Jeho významnou součástí je především kompletní rejstřík nářečních

² PhDr. J. Balhar, CSc., se na vzniku ČJA podílel od počátku až po završení celého díla (tj. od přípravy *Dotazníku* přes terénní výzkum po vedení autorského kolektivu všech 6 svazků ČJA). Za celoživotní dílo a především za práci na ČJA mu byla předána v roce 2011 čestná oborová medaile J. Dobrovského.

dokladů, ukázky nářečních promluv a rozsáhlá bibliografie české dialektologie od r. 1968 (přehled odborné literatury vydané před tímto rokem je obsažen v monografii J. Běliče, 1972). Dále jsou prezentovány charakteristiky zkoumaných lokalit a dotazníky, na jejichž základě byl nářeční výzkum uskutečněn. Součástí tohoto svazku jsou dvě CD, obsahující reprezentativní výběr z audiozáznamů souvislých vyprávění, které byly pořizovány při nářečním výzkumu pro ČJA téměř v každé vesnici (tzn. ve více než 400 lokalitách). Jedná se o 36 vyprávění z Čech a 34 z Moravy a Slezska, v nichž rodilí mluvčí vzpomínají na dřívější život na vsi, na nejrůznější lidové zvyky atd. Vedle zvukového záznamu jsou k dispozici i přepisy těchto ukázek ve zjednodušené, tzv. fonetické transkripci a stručná charakteristika nářečních jevů obsažených v ukázkách.

Způsob prezentace nářečního materiálu, který byl autorským kolektivem vypracován v 80. letech 20. stol. během přípravy 1. dílu ČJA, byl v oblasti areálové lingvistiky ojedinělý a novátorský. Na mapách se užívá syntetizujícího způsobu zobrazení, který spočívá zejména v zdůraznění areálového členění, a to vhodnou kombinací plošné techniky (izoglos s nápisy a šrafování) a bodové značkové techniky (značek lineárních a figurálních)³. Díky tomu byl navíc vyřešen problém do té doby vydávaných atlasů, kterým byl příliš velký formát, a ČJA tak bylo možné publikovat ve formátu blížícím se velikosti běžné vědecké knižní publikace. Vytvoření přehledných map nezatížených přemírou variant značek napomohlo neregistrování pravidelných regionálních hláskoslovných obměn. Jejich zeměpisné rozšíření je pomocí izoglos zobrazeno na šesti mapách uváděných v úvodu každého svazku. Tyto mapy a seznam pravidelných jevů vokalických a konsonantických slouží čtenářům k rekonstrukci fonetických realizací zaznamenaných nářečních výrazů v jednotlivých lokalitách. Hlávky

³ Podrobně je grafická stránka jazykových map popsána v úvodních kapitolách jednotlivých dílů ČJA (např. odlišení izoglos podle síly a šrafování podle hustoty a směru, způsob užití plných a dutých figurálních značek, diakritického znaménka (malé svislé čárky) u figur a lineárních značek pro nedubletní výskyt daných ekvivalentů a variant).

podléhající pravidelným regionálním obměnám jsou vyznačeny podtržením (protetické a hiátové hlávky uzavřením do závorek) v 1. oddíle komentářů; ten přináší soupis zachycených podob, tj. nářečních ekvivalentů zjištěných při výzkumu sledovaného pojmenování (např. zápisy *sýček*, *štěstí*, *(v)okurka* zastupují varianty: *sejček*, *sěček*, *sěček*, *síček*, *sýček*, *syček*; *š es í*, *š čes í*; *okurka*, *vokurka*).

Komentáře obsahují další samostatné oddíly. Do 2. oddílu se soustřeďuje výklad o významové stránce sledovaného hesla a o výsledcích, k nimž se při kartografickém zpracování materiálu dospělo. Ve 3. oddíle je stručně popsána mapa; usnadňuje se tak čtenáři orientace v mapě, upozorňuje se na závažné jazykové jevy a jejich souvislosti. Ve 4. oddíle jsou mapované lexémy a jejich varianty opatřeny stručným etymologickým výkladem a jsou zapojeny formou materiálového výpisu ze slovníků do vztahu k minulé i dnešní slovní zásobě češtiny a do souvislostí se západoslovanskými jazyky. Do 5. oddílu byly zařazeny nářeční doklady zachycené terénním výzkumem u českého obyvatelstva ve vybraných obcích v Polsku, Rumunsku a v bývalé Jugoslávii (viz výše). V 6. oddíle jsou uvedeny odkazy na mapy a komentáře v západoslovanských jazykových atlasech, dále v Slovanském jazykovém atlase a v Evropském jazykovém atlase, ve kterých se řeší shodná problematika. Výjimečně se připojuje ke komentáři také 7. oddíl, v němž se stručně pojednává o sémanticky blízké, ale samostatně kartograficky neřešené položce *Dotazníku*.

Práce na ČJA však definitivně nekončí, připravuje se jeho elektronická podoba. Do budoucna se uvažuje o propojení dat ČJA a připravovaných slovníků (Čižmárová 2010, s. 79), tj. jednak *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, jehož hesla jsou již v elektronické podobě zpracovávána a část jich bude v dohledné době zpřístupněna pro širokou veřejnost na internetu, jednak *Slovníku nářečí českého jazyka*. Pro tento slovník bude využit nejen materiál nashromážděný přímým výzkumem pro ČJA a korespondenčními anketami, ale též materiál získaný pozdějšími ověřovacími výzkumy, nářeční lexikum excerpované z četných diplomových prací, z tištěných regionálních publikací aj. V současné době se tvoří heslář *Slovníku nářečí*

českého jazyka, propracovává se koncepce slovníkových hesel a vznikají první hesla.

Literatura

- Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha.
- Český jazykový atlas, 1992–2011, *Český jazykový atlas 1* (1992, dotisk 2004), 2 (1997), 3 (1999), 4 (2002), 5 (2005), *Dodatky* (2011). Academia, Praha.
- Čižmarová L., 2010, *Tvorba elektronického slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. „Acta onomastica“ LI, č. 1, s. 79–93.
- Dotazník pro výzkum českých nářečí, 1964–1965. Ústav pro jazyk český ČSAV, dialektologická oddělení Praha–Brno, Praha.
- Jančák P., 1977, *K ukončení výzkumu městské mluvy pro Český jazykový atlas*. „Naše řeč“ 60, s. 227–237.
- Kloferová S., 2007, *Dialektologie*. In: J. Pleskalová, M. Krčmová, R. Večerka, P. Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Academia, Praha, s. 336–376.
- Rubín A., 1973, *K ukončení výzkumu tradičních nářečí pro Český jazykový atlas*. „Naše řeč“ 56, s. 35–39.
- Vážný V., 1955, *K otázce jazykového atlasu zemí českých*. „Slovo a slovesnost“ 16, s. 159–173.
- Voráč J., Racková M., 1968, *Práce na Českém jazykovém atlase*. „Slovo a slovesnost“ 29, s. 312–318.

